

STATUL ȘI BISERICA ORTODOXĂ A MOLDOVEI ÎN PERIOADA 1774 - 1831

Mirela Beguni

În secolul al XVIII-lea, Moldova, principat autonom aflat sub suzeranitate otomană, intră într-o perioadă de criză datorată, mai ales, înstaurării regimului fanariot. Odată cu începerea unui proces activ de orientalizare, autonomia acesteia devine tot mai precară, prin intervenția discreționară a autorităților turcești, iar spre sfârșitul veacului și a celor rusești, în treburile interne ale țării, fapt agravat și de înregistrarea unor însemnate pierderi teritoriale.

Biserica Ortodoxă, având un destin strâns legat de cel al statului încă de la formarea lui, era, și în perioada ce face obiectul studiului, foarte importantă, influența ei asupra culturii, literaturii, credințelor, obiceiurilor și economiei fiind esențială¹. Istoria ecleziastică înregistrează menținerea structurilor instituționale anterioare, cu unele discontinuități reflectând impactul noului regim, astfel încât validitatea afirmației lui Dimitrie Cantemir că, în ciuda închinării la Poartă, Moldova „și-a păstrat întreagă și nevătămată orânduiala sa politică și bisericească”, a fost restrânsă, dar nu anulată².

Biserica, „patronată spiritualicește de Bizanț”³, și care, urmând modelul relației simfonice cu statul⁴, avea un rol major în societate, stăpânirea creștină acordându-i nenumărate privilegii judiciare⁵, administrative și fiscale, trece prin perioade dificile, de subminare tot mai frecventă și mai gravă a autorității sale.

Practicată timp îndelungat, simfonia dintre tron și altar nu excludea distincția între puterea temporală și cea spirituală, introdusă de însuși Iisus Hristos prin celebrul citat: „Dați deci Cezarului cele ce sunt ale Cezarului și lui Dumnezeu cele ce sunt ale lui Dumnezeu” (Mt. 22, 21), în baza căruia Biserica revendica deplina independență⁶, chiar dacă asculta de puterea politică atunci când aceasta acționa în chip legitim în sfera ei proprie⁷.

Interesele și activitățile celor două instituții se întrepătrundeau adânc, tradiția bizantină, mai curând decât legislația specifică, fiind cea care a determinat relațiile acestora de-a lungul veacurilor. Cooperarea prelaților cu boierii în cadrul organismelor de stat și bisericești a consolidat tradiția, consecință firească a originii sociale, a educației⁸ și a concepțiilor asemănătoare. Ierarhii nu considerau statul ca o entitate separată de Biserică, nu aveau o linie politică proprie și nu concureau cu domnitorul și cu boierii pentru supremație, ei considerau că cele două puteri au misiuni complementare. Biserica oferind statului legitimitate⁹, sprijin moral și spiritual, în schimbul ajutorului material al acestuia și al respectării autonomiei religioase¹⁰.

Deși între înaltul cler și ocârmuirea statală existau legături de „strânsă colaborare și sprijin mutual”¹¹, o barieră de netrecut separa prerogativele politice ale statului de misiunea mântuitoare a Ecclesiei; domnitorul se considera protectorul Bisericii și adeseori avea un cuvânt decisiv în problemele acesteia, în timp ce ierarhii ocupau un loc important în viața politică a țării, mitropolitul ajungând, mai ales în această perioadă, să suplinească vacanțele de tron, deși „numai cu un sînt de boieri vlădica era îndrituit să cârmuiască”. Totuși, el era de multe ori obligat să se ralieze hotărârilor domnitorului, nesupunerea aducându-i îndepărtarea din scaun¹². Rolul Bisericii în stat era evidențiat și de prezența mitropoliților și a episcopilor la înscăunare, în dubla lor calitate de ierarhi și de membri ai Sfatului domnesc.

Cu toate că se afla în ecumenicitatea constantinopolitană, în realitate raporturile cu Patriarhia, autoritatea supremă în materie de doctrină și ritualuri, aveau un caracter formal¹³.

menținându-se relativă independență în toate celelalte chestiuni. Mitropolitul, ales de "țară", îl înștiința pe patriarh cu privire la numirea lui, fără, însă, a-i cere gramata de întărire, a-i trimite bani¹⁴ sau a-i aduce la cunoștință acțiunile sale, acestuia din urmă fiindu-i doar pomenit numele la slujbe și fiindu-i cerut sfântul mir¹⁵. Totuși, urcarea fanarioților în scaunele celor două țări române¹⁶ a avut drept consecință un anumit grad de grecizare, mult mai redus în Biserica Moldovei decât în cea valahă datorită unei puternice tradiții de independență, înrădăcinată încă din secolul al XV-lea și consolidată în al XVIII-lea de câțiva ierarhi puternici.

Deși contactele cu celelalte patriarhii răsăritene deveniseră mai puțin frecvente, susținerea lor financiară¹⁷ s-a amplificat¹⁸, mai ales mănăstirile închinat contribuind cu sume uriașe la sprijinirea ortodoxiei în Imperiul Otoman, ceea ce i-a conferit mitropoliei moldovene un prestigiu deosebit.

Datând din secolul al XVI-lea, relațiile cu Biserica Ortodoxă Rusă au intrat într-o nouă etapă după Tratatul de la Kuciuk-Kainargi și, cu toate că se intensificaseră, s-au deteriorat datorită încercărilor țarilor de a-și impune voința politică în statul și în Biserica Moldovei, concomitent cu intervenția brutală a sinodului de la Sankt Petersburg în treburile noastre eclezialstice.

Ca și alte Biserici creștine, și cele românești erau alcătuite din trei categorii de membri: clericii (din gr. *κληρος* = vot)¹⁹, numiți și slujitori sacramentali, monahii și laicii.

Clerul superior, sfințit prin hirotonire, era reprezentat de episcopi, preoți și diaconi, cel inferior²⁰, instituit prin hirotesie (punerea mâinilor), păstrând doar treptele de ipodiacon și anagnost (citeț), rămase obligatorii mai mult ca etape necesare tranziției spre diaconat²¹. Dintre cei care se făceau diaconi unii erau dieci, adică mireni cărturari, cunosători ai scrisului și ai cititului, alții fiind țârcovnici, o carte domnească din 1758 spunând despre ei că sunt „cei chirotonisiți ipodiaconi și anaghoști și cari sunt nedeslipiți deapănarea dela paza bisericilor”²². Totuși, accesul la preoție putea fi și foarte rapid, comitele D'Hauterive, secretarul lui Alexandru Mavrocordat, scriind în al său *Memoriu despre starea Moldovei la 1787*, că „trecerea tuturor treptelor ce duc la preoție nu cere mai mult decât o singură zi”²³.

Monahii, persoane consacrate printr-o ierurgie (din gr. *ἱερωσύνη* = lucrare sfântă), formau o categorie specială²⁴, deosebită prin fângăduința făcută lui Dumnezeu de a respecta anumite reguli, între ei remarcându-se cei hirotoniți sau hirotesii, care alcătuiau clerul monastic²⁵, laicii, majoritatea covârșitoare a populației, devenind membri ai Bisericii la scurt timp de la naștere, prin botez.

Întâlnită în unele texte ale timpului, împărțirea în „parte politicească” și „parte bisericească”²⁶ era forma adoptată tocmai pentru a exprima această distincție între puterea statală și cea spirituală.

Cu Nicolae Mavrocordat, domnitorii fanarioți și ierarhii au inaugurat un proces de reformare vizând ridicarea nivelului cultural, material și moral al clerului, îmbunătățirea administrării mănăstirești și a vieții spirituale în general, anunțând viitoarele intervenții ale puterii centrale în treburile ecleziastice. Totuși, discontinuitatea cărmuirii, precum și esența regimului, ce nu permitea decât măsuri limitate, chiar și acestea greu de aplicat²⁷, au conferit procesului un traseu destul de sinuos.

Interesul domnilor față de Biserică se explică și prin faptul că, dincolo de rolul major în economia țării, în calitate de mare deținătoare de pământ, ea avea o importanță deosebită și în plan politic, moral și social, clerul și monahii oferind servicii pe care statul nu și le asumase încă, în domeniile învățământului, sănătății, ajutorării săracilor sau evidenței populației.

Deși secolele de dominație otomană au contribuit la strângerea legăturilor cu Răsăritul, cu precădere în ceea ce privea cultura și viața spirituală, noul regim a provocat o criză a sistemului tradițional de valori, elementele alogene, mai ales cele grecești, dobândind o importanță semnificativă²⁸. Sprijinit de unii domni, amestecul patriarhilor în afacerile Bisericii Moldovei, „asemănătoare în rang și demnitate cu cele patriarhale”²⁹, a stârnit o reacție violentă, aceasta fiind o instituție în care influența greacă a pătruns mai puțin. Opunându-se penetrării străine, autohtonii s-au

impus, astfel încât doar doi greci au acces la poziții ecleziastice înalte, și atunci numai ca urmare a unor puternice presiuni politice.

Cu toate că societatea era organizată pe baza stărilor³⁰, deși fără rigiditatea și claritatea structurilor similare din Europa centrală și de vest³¹, statutul juridic al fiecăreia nu era reglementat în mod sistematic, el depinzând mai curând de obiceiul pământului³². Spre deosebire de Apus, nici o scriere politică a vremii nu considera clerul o stare distinctă, aproape toți autorii incluzându-l în cea boierească³³, chiar dacă o mare prăpastie despărțea clerul înalt de treptele inferioare lui, mai ales în privința educației și a nivelului de trai. Această practică, sugerând neînțelegerea ideii de clasă socială și având originea în evoluția istorică a Bisericii Ortodoxe, ai cărei conducători se identificau cu boierii în treburile politice, este expresia neperceperii importanței politice a clerului.

Departate de a constitui o stare omogenă, diferențe semnificative de clasă, de instrucție și de putere îi despărțeau pe mitropoliți și episcopi de aparatul lor birocratic și, mai ales, de numerosul cler parohial. Recrutați cu precădere dintre boieri³⁴, prelații împărtășeau cu aceștia concepția de viață, precum și obiectivele politice și economice, consecință firească a provenienței și a educației comune, realizată adesea, datorită absenței unei școli teologice superioare, în cea mai importantă instituție de învățământ a țării, academia domnească³⁵. Promovată de aceasta, cultura greacă, ce pătrunsese cu putere încă din timpul domniei lui Vasile Lupu și care se insinua tot mai adânc în veacul al XVIII-lea, era urâtă de români, ea nefiind o simplă suprapunere, asemenea celei slavone, ci o "înăbușire" a celei românești³⁶.

Deși larga răspândire a limbii și a culturii grecești în această perioadă a contribuit la strângerea legăturilor cu lumea bizantino-ortodoxă³⁷ și a oferit o deschidere către literatura și gândirea apuseană³⁸, nemulțumirile autohtonilor față de procesul de elenizare³⁹ a dus la apariția unor tensiuni și în Biserică, clerul moldovean reacționând prompt și ferm la încercările de consolidare a elementului străin, mai ales în pozițiile ierarhice înalte.

Un eveniment de seamă pentru întreaga țară era alegerea episcopilor -- de Roman și de Huși (la drepturile mitropolitane în eparhia Rădăuților renunțându-se în 1781), și în special a mitropolitului, episcopul cu cea mai înaltă funcție administrativă și persoana cea mai importantă în Biserica Moldovei. Făcută de către divanul domnesc, la care luau parte și egumenii nărilor mănăstiri, ea garanta selectarea unor candidați doriți de domnitor⁴⁰ și de boieri, în virtutea controlului pe care aceștia îl exercitau asupra divanului și a sfatului de obște, participarea șefului statului și a unui număr mare de mireni fiind justificată de faptul că ea avea consecințe de interes general, și nu doar ecleziastic. Alegerea canonică, numită ipopsifiere, ulterioară și cu caracter mai mult formal⁴¹, era realizată numai de către înaltul cler și subordonată deciziei puterii politice. De regulă, episcopul Romanului era cel vizat, el devenind astfel o persoană esențială în stat și dobândind importante prerogative în cadrul lui, cum ar fi cea de președinte de drept al divanului, în cazurile de absență domnească.

Cu tot prestigiul funcției sacre, dincolo de strânsa lor conlucrare și de interesele adesea comune, cele două puteri nu erau pe picior de egalitate⁴², clerul și Biserica fiind uneori prejudiciate⁴³ și tratate cu trufie⁴⁴. Această atitudine avea precedente în istorie, făcându-l astfel pe Dimitrie Cantemir să afirme, în *Descriptio Moldaviae*, că voievodul avea toate drepturile asupra episcopilor, deci și asupra mitropolitului, și că îi poate pedepsi pe ei⁴⁵. Dar prelații nu acceptau cu ușurință abuzurile, putând să-i înfrunte pe domnitori în diverse chestiuni⁴⁶, în conducerea treburilor bisericești bucurându-se, totuși, de o autonomie considerabilă.

Deși mulți domnitori fanarioți au tratat cu considerație și cu grijă Biserica, au existat alții ale căror acțiuni lezau profund „simțămintele cele mai gingașe ale românilor”, un exemplu grăitor de lipsă de respect față de autohtoni, dar și față de divinitate, fiind amanetarea de către Mihai Șuțu a bisericii din Herța și a averilor ei în schimbul sumei de 30 000 de lei.⁴⁷ Totuși, domnul următor, găsind că este „nepravoslavnic și fără cuviință și urât a se vinde lăcașul lui Dumnezeu”, plătea el

datoria și dăruia respectiva biserică Mănăstirii Sfântul Spiridon⁴⁸, pentru a evita ca un fapt atât de lipsit de pietate să se repete.

Aproape întotdeauna apreciat și respectat de către comunitate, preotul era nu numai îndrumătorul spiritual, ci și conducătorul ei politic, de multe ori și învățătorul copiilor, având un statut foarte dorit în cadrul acesteia. Oferind în plus și numeroase avantaje pe termen lung, hirotonia era foarte căutată de către țărani, ea constituind singura modalitate ce le permitea ascensiunea socială, chiar și deschiderea porților clasei boierești pentru fiii lor⁴⁹.

Deși excluși din organele ecleziastice mai înalte, preoții parohi aveau un rol deosebit de important în treburile publice la nivel local, fiind cei care intrau în contact direct cu credincioșii. Ei contribuiau la menținerea unui nivel moral corespunzător, a ordinii publice și a statu-quo-ului existent și, în absența altor mijloace de comunicare, la transmiterea informațiilor de la nivel central către populație⁵⁰.

Protopopii, hirotesii dintre clericii de mir cei mai merituoși din punct de vedere teologic, cultural și moral, erau organe de supraveghere⁵¹ cu un rol cheie în administrația bisericească, ei realizând legătura între mitropoliți și episcopi, pe de o parte, și preoții parohi, pe de altă parte. Mai ales lor li se cerea să aibă cunoștințele corespunzătoare, o conduită și o viață ireproșabile, și să stea departe de toate abaterile pe care canoanele le sancționau cu depunerea din cler⁵², importanța acestei funcții făcând ca ei să fie în permanență în atenția ierarhilor și a domnitorilor.

Mănăstirile erau în această perioadă, ca și până atunci, instituții economice sociale și culturale de mare importanță, cu multiple funcții în diverse domenii: îngrijirea bolnavilor, ajutorarea săracilor, găzduirea oaspeților, refugiu pentru pribegi, adăposturi ale averilor, temnițe, precum și instruirea monahilor și a laicilor, copierea de manuscrise, traducerea în limba română a textelor teologice grecești și rusești, tipărirea de cărți, susținerea și dezvoltarea artelor, etc. În plus, ele posedau, ca urmare a generoaselor danii ale domnitorilor, ale boierilor și ale altor persoane, numeroase proprietăți, pământ arabil, păduri, vii și mori, producția lor având o contribuție însemnată la comerțul intern și extern, precum și la vistieria statului, căreia îi aduceau o treime din venituri⁵³. Privilegiile fiscale și economice de care se bucurau erau deosebite și contribuiau la prosperitatea lor, ele fiind scutite de vamă și de dări către stat, în plus beneficiind de dreptul de monopol asupra vânzării vinului, zarzavaturilor, cârnii și chiar a pâinii pe moșiile lor, de cel de a construi și exploata mori și pive cu ciocane, precum și de cel de a reglementa pescuitul, iar adesea și de mile domnești, și privilegiile juridice⁵⁴, între care dreptul egumenilor de judecată asupra locuitorilor satelor mănăstirești sporindu-le prestigiul și importanța. În afară de pricini civile, în competența lor intrau și numeroase pricini penale, acordarea acestui drept ducând la apariția unei serioase rivalități cu dregătorii laici, înclinați adeseori să intervină, ceea ce a făcut ca mulți domnitori să precizeze în hrisoavele lor interdicția de amestec și de încălcare a prerogativelor mănăstirilor.⁵⁵

După declinul suferit în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, veacul următor a adus o regenerare a vieții monastice, unele reforme domnești și, mai ales, cea paisiană, ameliorând considerabil starea acestora. În schimb, practica închinării unor mănăstiri și biserici către locurile sfinte s-a accentuat, consecințele devenind tot mai grave prin întărirea influenței politice grecești în principat. Preluate efectiv de către călugării străini, „care au adus în mănăstiri o trufie necunoscută de pământeni”⁵⁶, care le lăsau frecvent în paragină, ignorau testamentele ctitorilor în utilizarea fondurilor și trimiteau din țară mari sume de bani, aceste locașuri erau scoase aproape total de sub jurisdicția ecleziastică și politică autohtonă și ruinau economia, creând astfel probleme de nerezolvat atât domnitorilor, cât și ierarhilor.

Măsuri împotriva interminabilelor afierosiri⁵⁷ și a proastei chivernisiri a mănăstirilor mai fuseseră luate și în trecut⁵⁸, dar sub regimul fanariot procesul de violare a stipulațiilor primare de închinare nu a mai putut fi oprit, repetatele proteste ale românilor⁵⁹ împotriva acestei flagrante încălcări a autonomiei lor aducând, totuși, pentru puțin timp, trecerea lor sub administrație autohtonă.

Un domeniu important al colaborării între stat și Biserică era administrarea justiției, cu toate că procesul de secularizare a instituțiilor și a procedurilor judecătorești era în curs de desfășurare încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea⁶⁰.

Și în această privință domnitorii au acordat din vechime Bisericii privilegii speciale. hotărârea din 1649 a lui Vasile Lupu ca "în rosturile clerului să nu se amestece pârălabi, globnici ori deșugubinari, ... afară de moarte, oricâte greșiale vor fi, niciunu județu mirenescu să n-aibă treabă a-i judeca..."⁶¹, fiind reiterată de mai mulți domni în perioada studiată⁶².

Ierarhilor le erau încredințate toate procesele cu cuprins curat canonic și numeroase imputerniciri civile pentru a judeca sau rejudeca diverse pricini⁶³, pentru a face cercetări⁶⁴ și pentru adevărarea documentelor, în cadrul unor rânduieli necontestate de nimeni, adesea ei transferând unor clerici aceste drepturi pe baza unor delegații al căror conținut era foarte asemănător cu cel al cărților domnești pe care le primeau ei înșiși⁶⁵. Simplitatea și rapiditatea justiției episcopale, bazată pe nomocanoane, făcea ca ea să fie preferată și de către unii impricinați laici și producea aglomerarea episcopilor, obligați astfel să-și negligeze alte îndatoriri⁶⁶.

În lipsa sinodului funcționa o instituție cu un astfel de caracter, adaptată realităților locale și numită sobor⁶⁷, care era autoritatea legislativă supremă a Bisericii și era alcătuit din mitropolit, ca președinte, episcopi, egumenii marilor mănăstiri, domnitor și sfetnicii divanului, uneori și din ierarhi străini, atribuțiile lui fiind rezolvarea problemelor administrative bisericești importante, proiectarea unor legi sau judecarea arhierilor și a boierilor mari acuzați de delict grave. Numit și adunare obștească, el se întrunea destul de rar, multe dintre situațiile ce l-ar fi solicitat făcând obiectul divanului, în care intrau și ierarhii și care se ocupa și de chestiuni ecleziastice⁶⁸.

Pentru a limita intervențiile domnului și ale dregătorilor lui în pricinile matrimoniale și în judecarea preoților, practică devenită comună la finele secolului al XVIII-lea, clerul se folosea de un for de judecată ce apare sub numele de consistoriu, dicasterie, consistorie duhovnicească sau dicasterie duhovnicească, reorganizat la începutul veacului următor, dispunând de personal anume instruit – arhimandriți, protopopi, ieromonahi și unul sau mai mulți logofeți mireni – și însărcinat cu procesele bisericești propriu-zise și cu cele matrimoniale⁶⁹.

Partea cea mai numeroasă a clerului, preoțimea⁷⁰, reprezenta un factor activ mai ales în viața satelor, comunitatea creată între acestea având un rol esențial în formarea conștiinței și în păstrarea ființei naționale și a unității românilor. Preotul îi însoțea pe credincioși în cele mai importante momente ale vieții, îi sfătua, ajuta și mângâia⁷¹, fiind „ochiul și mintea țăranului neștiutor de carte”⁷². El scria și întocmea jalbele, zapisele, dietele și foile de zestre, semnătura lui dând validitate acestor documente, era judecător, împăciuitoare⁷³, dascăl de limbă românească, conducător politic, cunoscătorul și păzitorul tradiției și model de moralitate și de viață creștină.

Cu toate că aveau funcții esențiale, ce presupuneau un nivel înalt și complex de pregătire, cultura preoților era necorespunzătoare, ea reducându-se, în marea majoritate a cazurilor, la posedarea unor cunoștințe sumare de scris și citit, sau chiar numai de citit, și de ritual⁷⁴, situație datorată și utilizării în cult, până în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, a slavonci, limbă aproape necunoscută românilor și care a frânat evoluția lor culturală.

Se poate remarca o preocupare constată a domnilor fanarioți pentru pregătirea clericilor, insistându-se ca aceștia „să fie pedepsiți cu învățatura la toată rânduiala bisericii”⁷⁵, și Grigore al III-lea Alexandru Ghica dispunând, într-un hrisov din 1775, să nu fie hirotoniți cei care „nu vor avea cărțile dascălilor celor preoțești cari cărți să arăte toată procopseala lor la toată bisericăscă învățătură”⁷⁶, ci să fie supuși la biruri ca și mireni. Dar, ca și poruncile anterioare, și acestea au fost eludate, candidații reușind să obțină atestate de la unii dascăli care făceau „școale osăbite”, de la alții „de pre delaturi” și mai ales de la mănăstiri⁷⁷, unde se realiza o pregătire tradițională, încât, ca toți călătorii străini care au abordat acest subiect⁷⁸, și Carra constata, în anul 1782, că „preoții chiar sunt prea puțini învățați și puțin luminați” și că „toată știința lor să mărginește în a ști să citească și

să scrie”⁷⁹, iar D’Hauterive, în 1787, că „nu se cere de la preoți decât să știe să citească sau cel puțin să zică pe de rost rugăciunile și să cânte cu glas tare”.

În ceea ce privește numărul preoților, acesta era deosebit de ridicat, deși nu ca în principatul muntean⁸⁰, situația fiind, totuși, comună aproape întregii Europe a timpului⁸¹. Favorizați din punct de vedere fiscal, ei îngreunau economia, ridicând probleme severe domnilor și chiar ierarhilor, ceea ce a determinat diferite încercări ale lor de a le limita numărul. Măsurile luate au dus la scăderea treptată a numărului clericilor, aceștia reprezentând în anul 1831 2,3% din populația țării⁸², în perioada regulamentară numărul preoților reducându-se semnificativ⁸³.

Cu excepția islamismului, combătut ca religie a stăpânitorilor⁸⁴, celelalte religii erau în mare măsură tolerate⁸⁵, adepții lor putând să-și construiască lăcașuri de rugăciune, să beneficieze de scutiri fiscale și să frecventeze școlile publice, o expresie a libertății de cult fiind prevederea din Codul Callimah conform căreia „diferențele religioase nu afectează drepturile individuale”⁸⁶.

Perioada a fost martoră a scăderii generale a credinței, manifestată prin încălcarea frecventă a regulilor monahale și a legilor morale, prin numeroasele furturi din biserici sau prin multitudinea de hirotoniri ilegale, fapte ce au ajuns să-i îngrijoreze chiar și pe domnitori. Astfel, în anul 1783, o carte a lui Mihai Șuțu le reproșa locuitorilor: „...ați părăsit iarăși a vieții cum se cade, creștinește, ați uitat de cele trecute și la biserici nu mergeți nici în zilele de praznice mari dumnezeiești”, poruncindu-le ispravnicilor: „să îndemnați, însă cu blândețe și cu învățătură, apoi să-i și siliți, să-i înfricoșați cu jugul și cu alte cercetări, ca pre lângă lucrul pământului să nu uite biserica în zilele cele cuviincioase”⁸⁷.

În privința influenței politice a Bisericii, cu toate că instaurarea regimului fanariot îi dădea acesteia o serioasă lovitură, Nicolae Mavrocordat interzicând clerului să se implice în astfel de probleme, supraveghindu-i cheltuielile și promovând supunerea față de patriarhia grecească⁸⁸, urcarea pe scaunul mitropolitan a unor a unor ierarhi puternici, începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a dus la activizarea rolului acesteia.

Lupta pentru autonomia ecleziastică, revendicată în mod constant de către români, avea trei aspecte: poziția clerului străin în Biserica moldavă, situația mănăstirilor închinat și raporturile ierarhice cu Patriarhia Constantinopolitană.

Pe când Biserica din Muntenia era copleșită de greci, cea din Moldova reușea să-și impună cu fermitate principiul conform căruia doar românii puteau ocupa scaunul mitropolitan și pe cele episcopale⁸⁹. Totuși, a tentativă de instalare a unui ierarh grec, egumenul Mănăstirii Barnovski, avea loc la moartea mitropolitului Gavriil Callimachi⁹⁰, în 1786, protestele boierilor către domn și chiar către Poartă contra unei astfel de încălcări a obiceiului pământului, coroborate cu actul sobornicesc din 1752, reușind să salveze mitropolia de un străin. Cu toate că încercarea Patriarhiei Constantinopolului⁹¹ de a reduce și Biserica Moldovei la starea de supunere a celei muntene eșuase, de un oarecare succes a avut parte prin obținerea scaunului episcopal de Roman, împotrivirea energică a boierilor pământeni rămânând acum fără efect. Cumpărată cu sume uriașe⁹², înalta poziție era părăsită de Iacov după doar șapte luni, ca urmare a unei morți năpraznice, el lăsând, însă, o tristă și împovăraătoare moștenire pe umerii succesorilor săi⁹³, precum și o imagine vie a lucrurilor ce se petreceau la scară mare în capitala ortodoxiei.

Dovadă a luptei împotriva înstrăinării Bisericii este și un document în care arhimandritul bisericii Sf. Nicolae din Botoșani, deși român, semna renunțarea la dreptul de a pretinde vreodată rangul de episcop în Moldova, pricina constituind-o primirea egumeniei unei mănăstiri închinată⁹⁴. În plus, arzul din anul 1786 adresat puterii suzerane de către boieri la moartea lui Gavriil Callimachi arăta clar poziția țării, de negare a amestecului străin în afacerile Bisericii ei, precizând: „am apucat de la părinții și strămoșii noștri că nu s-au întâmplat să aștepte voia de la patriarhie ca să poată domnul și pământul alege mitropolit”⁹⁵, stare foarte diferită de cea în care se afla principatul valah.

Fără a pătrunde decât în mod excepțional în ierarhia moldavă, lucru pe care îl realizaseră pe deplin în cea munteană, grecii își făceau totuși simțită influența și în această Biserică, mărturie stând

redactarea actelor de hirotonire a prelaților în limba greacă, urmată de traducerea în română și de semnături⁹⁶.

Nenumărate exemple stau mărturie clară a rolului politic de prim rang pe care prelații îl aveau în stat⁹⁷, lor încredințându-li-se de multe ori misiuni diplomatice foarte delicate, alteleori având ei înșiși diferite inițiative sau devenind conducători nu doar în plan spiritual. Astfel, mitropolitul Gavriil Callimachi, se afla, în 1775, în fruntea poporului care-i cerea domnitorului înlăturarea abuzivului dregător grec Stavarache, pe care acesta îl sprijinea⁹⁸, iar proiectele de reorganizare politică, tot mai numeroase mai ales după anul 1774, antrenau și clerici de prim rang, locuri de frunte revenind mitropoliților Leon Gheuca și Iacov Stamate⁹⁹. Sub influența ofițerilor ruși, se constituia la Iași, în anul 1772, prima lojă masonică din Moldova și, cu toate că patriarhul ecumenic anatemizase această organizație, ea s-a extins și a câștigat ca partizani numeroși boieri și chiar clerici înalți¹⁰⁰, mulți dintre ei reprezentanți de frunte ai partidei naționale.¹⁰¹

Astfel, Iașul devenea în 1787 centrul unei intense activități de spionaj condusă de mitropolitul Leon Gheuca, câștigat pentru aceasta de către generalul Rumianțev, care-i sugera inițierea unei corespondențe cu el prin intermediul lui Mihail Strilbițchi, el însuși spion¹⁰². La 21 septembrie 1787 mitropolitul îi trimitea patriarhului constantinopolitan o scrisoare prin care-i solicita acestuia intervenția de a convinge conducerea otomană asupra loialității țării, iar la 28 noiembrie îl ruga pe episcopul Bucovinei, ca fiu al patriei comune, și "pentru iubirea Patriei", să-l susțină în acțiunea de dovedire a bunelor intenții ale moldovenilor față de Curtea de la Viena¹⁰³.

Precipitatele evenimente din 1821 îl făceau pe mitropolitul Veniamin Costache să încingă sabia lui Ipsilanti în Biserica Trei Ierarhi și să-i dăruiască acestuia un soldat înarmat pe propria cheltuială, precum și patru telegari și 10 000 de lei, pentru ca în zilele următoare să se pronunțe contra revoluției și să facă să se citească în toate bisericile anatema patriarhului¹⁰⁴. Uneori ierarhii și chiar clericii mai mici se implicau în adunări și organizații oculte, episcopul Romanului fiind denunțat în 1822 ca participant la întrunirea din casa logofătului Măreuței¹⁰⁵. Recunoașterea calității de conducători politici a ierarhilor reiese și din numeroasele situații în care lor li se adresau diferite personalități ale vremii în probleme strict nerelegioase, cum ar fi manifestul din anul 1796 al boierimii mici către Iacob Stamate¹⁰⁶, sau scrisoarea consulului rus Minciaky către mitropolitul Veniamin, pentru a-i face cunoscută numirea sa în funcție¹⁰⁷.

Sprijinind și favorizând clerul străin, unii domnitori fanarioți au contribuit la întărirea elementului grecesc în Biserica Moldovei, dar, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, alți domni au depus eforturi pentru schimbarea statutului mănăstirilor închinete, acestea întâmpinând rezistența implacabilă a tuturor patriarhilor răsăriteni, care, sprijiniți deplin și de ruși, au mers atât de departe încât au încercat să obțină recunoașterea lor ca proprietăți inalienabile ale Locurilor Sfinte¹⁰⁸.

Cu toate că vindecarea acestui "organism atât de prăpădit"¹⁰⁹ avea să vină abia odată cu măsura radicală și violentă de secularizare a averilor mănăstirești, un succes temporar era obținut de către români în 1822, firmanul de numire a domnului Ioniță Sandu Sturza ordonând ca "popii greci ce până acuma au fost șezând pe la pământurile mănăstiri din care se lucrau felurite răle urmări, toți să se izgonească și să se alunge". Revenite sub administrație națională, un comitet de boieri era însărcinat cu supravegherea lucrărilor de reparare și cu plata datoriilor "în care fusese înglodate de administrația destrăbălată a călugărilor greci", domnitorul acceptând să dea 100 000 de lei anual mănăstirilor din Răsărit¹¹⁰. De asemenea, mitropolitul Veniamin numea egumeni români și alcătuia un nou regulament de viață monahală, ce prevedea prezența unui duhovnic, a unui diacon, a doi cântăreți și a altor persoane, introducerea de slujbe mănăstirești cu sobor de preoți și cu pomenirea ctitorilor și interzicerea oricărui împrumut și a oricărei cheltuieli făcute fără acordul mitropoliei, precum și a viețuirii monahilor în afara mănăstirilor¹¹¹.

Cu toate că puternicele presiuni rusești asupra turcilor aduceau, în 1828, restituirea acestora călugărilor străini, unele stavile fuseseră puse dispozițiilor abuzive pe care grecii ar fi putut să le ia, epitropia boierilor rămânând o autoritate cu drept de control asupra acțiunilor egumenilor.

Mai ales după Tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774, influența rusească în regiune și interesul marilor puteri europene față de Principatele române au devenit tot mai pregnante, context în care au pătruns în țară valori și modele occidentale a căror receptare nu a reprezentat doar un act de imitare, ci și unul de adaptare la realitățile autohtone, "luminarea veacului"¹¹² fiind la noi o revenire la valori puse în umbră de dominația străină.

Deși uneori intelectualii aduceau acuzații aspre ierarhilor¹¹³, făceau aceasta din rațiuni politice și nu religioase, deranjați fiind de sprijinirea de către ei a intereselor boierilor¹¹⁴, fără a considera Biserica drept un obstacol în calea progresului, ba mai mult, recunoscându-i meritele în acest sens. Totuși, datorită neputinței de a mai oferi răspunsuri problemelor evidențiate de un strat din ce în ce mai consistent de gânditori laici, nemulțumiți de modul tradițional în care ea vedea lucrurile și concepea ordinea, Biserica a fost silită treptat să cedeze rolul de conducător intelectual, pe care l-a avut în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea¹¹⁵.

Prima generație de gânditori, cea mai violent antiotomană și antifanariotă¹¹⁶, între care mitropolii Gavriil Callimachi, Leon Gheuca, Iacov Stamate și arhimandritul cărturar Vartolomeu Măzăreanu, promova idei iluministe cu un pronunțat caracter practic¹¹⁷, formulările teoretice fiind întotdeauna subordonate unor imperative concrete și devenind idealuri de luptă. Leon Gheuca, al cărui zel "către învățătură și iubire de patrie nu se poate descrie pe deplin"¹¹⁸, mentor al unei generații mai tinere de clerici militanți și figură reprezentativă a vieții intelectuale din Moldova, își manifesta atașamentul față de noile valori culturale patronând traduceri și alcătuind antologii de scrieri cu caracter enciclopedic, ce abordau probleme precum limitele despotismului, responsabilitatea în fața istoriei sau bunăstarea omului pe pământ și exprimau propria sa nemulțumire față de ordinea socială existentă și credința că răspândirea culturii și cultivarea rațiunii constituiau cheia unor schimbări pozitive¹¹⁹. Deși patriarhul, îndemnat de Poartă, îi amenința cu furia cerului pe cititorii cărților "catolice-romane și îndeosebi pe cele ale domnului de Voltaire", ideile liberale promovate de aceștia pătrundeau în Principate și erau apreciate și citate, Iacov Stamate numindu-l amirativ "adâncul Montesquieu" pe numitul scriitor¹²⁰.

În următoarea generație de gânditori, strâns legată de mișcările revoluționare de la 1821, promovând aspectul național și având un rol activ în elaborarea și adoptarea Regulamentului organic, trebuie menționat mitropolitul Veniamin Costache, care, deși era, ca și Leon Gheuca, adept al ideii conform căreia cunoașterea este cheia progresului omului pe pământ, credea, spre deosebire de acesta, că ea trebuia să aibă loc într-un context românesc¹²¹ pentru a fi benefică. Semnificativ este faptul că între anii 1807 și 1821 termenii "patrie" și "patrioți" apăreau de 22 de ori în prefețele cărților¹²² tipărite la Neamț și de 17 ori în cele ieșene, iar în Muntenia deloc¹²³, fapt ce ilustrează fără echivoc sensul național pe care îl luase cultura moldoveană. Mai mult, în 1829 apărea la Iași broșura intitulată *Manual de patriotism*, tradusă de Veniamin Costache și publicată cu cheltuiala lui, expresie clară a importanței acordate sentimentului patriotic. Fără a fi admirator al personalităților iluminismului european, asemenea predecesorilor săi, ci aderând, mai degrabă, la avertismentele Patriarhiei Constantinopolitane, care considera spiritul și ideile revoluționare ca fiind străine Bisericii¹²⁴, mitropolitul, deși inovator, a rămas adeptul învățăturilor creștine tradiționale¹²⁵.

Revoluția franceză, turnantă a evoluției lumii și preambul al valului ce a transformat în mod radical Europa, a readus în discuție relațiile dintre persoană, devenită individ, și comunitate, dintre individ și stat, precum și pe cea dintre stat și Biserică și a pregătit calea separării celor două, instituția sacră nemaiaivând temei în implicarea sa în societate.

Desfășurată în Apus într-o atmosferă de război anticlerical, laicizarea statului și decreștinarea societății românești nu au luat forme radicale, adoptarea formulei mistice "libertate,

egalitate, fraternitate”¹²⁶, ce a înlocuit doctrina catolică și a surpat temeliiile lumii vechi, nefiind la noi decât expresia voinței de eliberare națională.

Deși Biserica Ortodoxă i-a apărut întotdeauna pe români de amenințarea catolicizării și de cea a deznaționalizării, nu se poate spune același lucru în privința influenței copleșitoare a elementelor de aceeași credință, ca înlesnindu-le grecilor înstrăinarea mănăstirilor și a averilor țării, față de ruși adoptând o atitudine de penibilă obediență.

Imixtiunile celor din urmă în Biserica Moldovei au vizat chiar și cel mai înalt nivel în 1788, când, profitând de vacanța în scaunul mitropolitan datorată morții lui Leon Gheuca, l-au adus pe arhiepiscopul Ambrozie Serebrenicov al Poltavei ca “ocârmuitor” al acesteia. Mai mult, la retragerea lor din țară, în 1792, rușii l-au instalat pe Gavriil Bănulescu-Bodoni, fostul vicar al lui Ambrozie, ca mitropolit, acțiune contracarată de hotărârea Porții de a-l susține pe episcopul Romanului, Iacov Stamati, favorit al sultanului datorită răscumpărării cu bani proprii a unor prizonieri turci¹²⁷.

Războiului din 1806-1812 le aducea românilor intenția afișată de anexare a principatului lor, recăderea Bisericii sub control rusesc și obligația subordonării ei față de sinodul de la Sankt-Petersburg, un decret imperial numindu-l pe același Bănulescu-Bodoni ca exarh al Moldovei, intervenție necanonică ce provoca ruperea legăturilor cu Patriarhia ecumenică și retragerea mitropolitului Veniamin la Mănăstirea Neamț¹²⁸. Prilejul fu utilizat de către ruși pentru a încerca, prin agenți ce cutreierau satele spre a obține consimțământul unei mulțimi de preoți “săraci și neștiutori”, alegerea ca mitropolit a unui egumen care le făgăduise unirea celor două Biserici, doar opoziția fermă a clerului înalt, sprijinit pe ascuns și de domnitor, reușind evitarea acestui eveniment și impunerea episcopului de Roman, Meletie Brandaburul¹²⁹.

Deși feldmaresalul Wittgenstein făgăduia, la ocuparea Iașilor, în 1828, că “legiuirile și obiceiurile strămoșești.... dreptățile și pronomiele a Sfintei Biserice voastre vor rămâne neschimbate”¹³⁰, aceasta nu era decât o nouă minciună menită să ofere o aparență de legitimitate abuzurilor rusești, în realitate românii și instituțiile lor fiind tratați cu dispreț. Ieltuhin “uitând ușor regulile cele mai elementare ale buneii cuviințe, chiar față de boierii mari și clerul înalt”¹³¹.

Ocuparea țării a amplificat conflictele dintre autoritatea politică și Biserică, noii cărmuitori fiind “deprinși de acasă de la ei cu stăpânirea prin ueazuri și reglemente a eparhiilor și a mănăstirilor supuse cu totul Țarului-Patriarh”¹³², astfel că ierarhilor le erau impuse diferite lucruri, precum strângerea de bani pentru statuia lui Caramzin, miluirea săracilor de ziua împăratului, sau transformarea mănăstirilor în “adăposturi pentru lepădăturile și naufragiații societății”¹³³, aceasta din urmă fiind zădărnicită de propunerea mitropolitului Veniamin Costache de a o înlocui cu un ajutor financiar.

Regulamentul Organic, elaborat din inițiativa administrației rusești și intrat în vigoare în 1832, accelera subordonarea Bisericii față de stat prin extinderea și oficializarea puterii de control a domnitorilor și a dregătorilor acestuia în problemele ecclesiastice, deși creștea eficiența rezolvării unora dintre ele. Reglementând alegerea mitropoliților și a episcopilor de către un număr covârșitor de laici, prescriind normele de selectare a preoților și a egumenilor și prevăzând supravegherea lor de către un logofăt al treburilor, om al domnitorului, ca și remunerarea preoților de către stat, Regulamentul accentua dependența Bisericii față de acesta. Cu toate că ierarhii rămăneau stăpâni în domeniul spiritual, ei își pierdeau puterea judecătorească și dreptul de a dispune liber de proprietățile și de veniturile eparhiilor¹³⁴, participarea lor la treburile obștești reducându-se drastic prin desființarea divanului domnesc. Astfel, prin introducerea separației între Biserică și stat și prin retragerea acesteia din activitatea politică, Regulamentul marca intrarea în modernitate a legislației românești și făcea trecerea la statul laic, reducerea treptată a prestigiului și a influenței politice a Bisericii, fiind evidențiată anterior și de memoriul adresat cancelarului rus Nesselrode, în 1829, de către un mare boier, Alexandru Sturza, în care acesta propunea limitarea influenței autorităților ecclesiastice prin preluarea de către stat a puterii lor administrative și judecătorești, admitându-li-se intervenția doar în problemele spirituale.¹³⁵

Purtătoare a pecetei anticlericalismului francez și a stăpânirii Bisericii de către stat, ca în Rusia, noua constituție făcea să înceteze poziția cu totul aparte a Bisericii, înlăturând, "fără cruțare și fără pietate, fără simț istoric și fără înțelegerea drepturilor ce derivă din prescripții cu caracter nestrămutat și dintr-o practică de atâtea veacuri"¹³⁶, viața canonică deosebită pe care Biserica o avusese până atunci și începând lucrarea "dezbrăcării de orice autonomie, putere și autoritate a Bisericii, surginită în regiuni pur spirituale care sunt, bisericeste, vecine cu moartea"¹³⁷.

Résumé

Basée sur des activités et des intérêts étroitement liés et pratiquée des siècles entiers, la relation de collaboration entre l'Eglise Orthodoxe de la Moldavie et l'Etat a évolué graduellement dans la période d'après le Traité de Kuciuk-Kainargi, vers la subordination de l'institution ecclésiastique et la laicisation de l'Etat ; cette situation a marqué l'entrée du pays dans la modernité.

NOTE

¹ Keith Hitchins, *România, 1774-1866*, Ed. Humanitas, București, 1998, p.52.

² Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române, 1750-1831*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1972, p.138.

³ V. V. Muntean, *Statul și Biserica la români (sec. XIV-XX)*, în „Revista istorică”, tom VII, nr. 5-6, 1996, p.437.

⁴ Teoria simfoniei între tron și sacerdoțiu a fost dezvoltată de către împăratul Iustinian și avea ca fundament inseparabilitatea celor două naturi ale Mântuitorului Iisus Hristos, cea divină și cea umană. (Mircea Basarab, *Biserica și statul*, în „Tribuna”, 9, nr. 1, 1997, p.6).

⁵ Stelian Marinescu, *Competența și atribuțiile juridice ale clericilor în secolele al XIV-lea - al XVIII-lea*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an. LXXXVIII, nr. 7-8, 1970, p.801.

⁶ Toată istoria Bisericii este marcată de intervențiile generatoare de tensiuni și conflicte ale conducătorilor statului în probleme specific ecleziastice, ca și de ripostele reprezentanților acesteia, care au precizat poziția instituției sacre. Astfel, cuvintele Sf. Ambrozii: „Împăratul este în Biserică și nu deasupra ei”, ca și cele ale Sf. Maxim Mărturisitorul: „Nu aparține cezarului de a se ocupa de definițiile de credință”, au fost rostite de mai multe ori în istorie, devenind o paradigmă a viziunii Ecclesiei asupra relației dintre cele două instituții., (cf. Mircea Basarab, *op. cit.*, p.6.).

⁷ Tertulian Langa, *Relația Biserică-Stat*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia Catholica”, I, nr. 1, 1996, p.90.

⁸ În școala domnească erau educați nu doar mirenii, ci, în absența unei instituții teologice superioare, și viitorii clerici ocupanți ai unor poziții înalte în ierarhia bisericească, ceea ce făcea ca programa să includă atât discipline religioase, cât și discipline laice. Vezi și Dumitru Furtună, *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Ed. Neamul Românesc, Vălenii de Munte, p.156.

⁹ S-a continuat și în această perioadă utilizarea formulării tradiționale „din mila lui Dumnezeu”, pe care domnitorii, miruiți de Biserică, o foloseau pentru a se legitima în calitate de unși ai divinității.. (Nicolae Stoicescu, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova pînă la Regulamentul Organic*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an. LXXXIX, nr. 3-4, 1971, p.438).

¹⁰ Keith Hitchins, *op. cit.*, pp.58, 59.

¹¹ V. V. Muntean, *op. cit.*, p.439., A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. X, Ed. Cartea Românească, București, pp.53, 54.

- ¹² Un exemplu este cazul mitropolitului Iacov Putneanul, care, refuzându-i domnitorului dezlegarea jurămintelor ce legau darea vâcărîtului, este silit să demisioneze.
- ¹³ Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident*, Ed. Humanitas, București, 1995, p.141.
- ¹⁴ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Ed. Junimea, Iași, 2001, p.394.
- ¹⁵ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981, p.348.
- ¹⁶ Fanarioții aduceau la noi guvernarea sub forma despotiei orientale, caracterizată prin insecuritatea persoanei și a proprietății și prin lezarea onoarei, un număr impresionant de documente și de serii ale vremii mărturisind sentimentul de teamă și faptul că "frica clătea inimile tuturor", după expresia mitropolitului Gavriil Callimachi, (în Anastasie Iordache, *Principatele Române în epoca modernă*, vol. I, Ed. Albatros, București, 1996, p.195., Vlad Georgescu, *op.cit.*, p.33.).
- ¹⁷ În această perioadă întâlnim, de exemplu, o etorie la Sfântul Munte a lui Searlat Callimachi, precum și daruri ale mitropolitului Veniamin Costache, cu toată orientarea lui națională, iar patriarhul Avramie al Ierusalimului călătorea prin țară pentru a strânge bani. Vezi Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, Ed. Eminescu, București, 1981, pp. 479, 498., Mircea Păcurariu, *op. cit.*, pp.560, 641, 642, 646-649.
- ¹⁸ Deși ajutoarele către mănăstirile athonite și către cele de la locurile sfinte răsăritene au fost mult reduse față de cele ale domnilor români din secolele anterioare (Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p.645).
- ¹⁹ *Pidalion*, Ed. Institutului de Arte Grafice "Speranța", București, 1933, p.15.
- ²⁰ Ene Braniște, *Liturgica generală*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993, pp.102-106.
- ²¹ Dovadă stă o carte de preoție din 1787, în care episcopul Iacov al Romanului spunea despre un candidat „I'am povelit [orându] invrednicindu-l stepenii [trepte]i cetetului și ipodiaconului, pe urmă I'am hirononitu diaconu și preotu desăvârșitu”. Vezi și Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, p.391, Dumitru Furtună, *op. cit.*, p.159.
- ²² *Ibidem*, p.159.
- ²³ *Ibidem*, p.167.
- ²⁴ Și între ei exista o ordine ierarhică: ieromonahi, ierodiaconi, monahi și monahii, pe treptele cele mai de jos aflându-se ispitelnicii și ispitelnicele., în Corneliu Istrati, *Statistici eclesiastice efectuate în Moldova între anii 1808 și 1812*, în «Anuarul Institutului de Istorie "A. D. Xenopol"», XXV/1, 1988, p.332.
- ²⁵ *Pidalion*., p.343.
- ²⁶ De exemplu, într-o scrisoare din 1787 a mitropolitului Leon Gheuca, adresată episcopului ortodox al Bucovinei, (în Veniamin Ciobanu, *La granița a trei imperii*, Ed. Junimea, Iași, 1985, p.173., Vlad Georgescu, *op.cit.*, p.117).
- ²⁷ *Ibidem*, p.23.
- ²⁸ Ștefan Lemny, *Iluminism și conștiință civică în scrierile bisericesti din Moldova*, în "Teologie și Viață", an. 3, nr. 11-12, 1993, p.116.
- ²⁹ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, p.385.
- ³⁰ Un text din 1791 al unui călător străin enumera cele trei stări: nobilii, clerul și starea de jos, incluzând negustorimea și țărănimea, iar așezământul din 1802 pentru birul Moldovei, deosebește starea boierescă, neguțătorescă, bisericască și mazilească”. (vezi Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p. 405., A. D. Xenopol, *op. cit.*, p.154.).
- ³¹ După 1800, preponderența meritelor și culturii față de nume, avere și origine devine tot mai frecventă. (vezi Vlad Georgescu, *op.cit.*, p.121).
- ³² Keith Hitchins, *op. cit.*, pp.80, 81.
- ³³ Vlad Georgescu, *op.cit.*, pp.88, 89.
- ³⁴ În general, ei proveneau din boieri mici și mijlocii, dar existau și excepții: de exemplu, mitropolitul Gavriil Callimachi se trăgea dintr-o veche familie de răzeși, Iacob Stamati dintr-una de țărani sau de preoți, în timp ce Veniamin Costache era fiu de mare boier, lucru rar întâlnit.
- ³⁵ Keith Hitchins, *op. cit.*, pp.88, 89.
- ³⁶ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. IX, p.6.
- ³⁷ Mircea Basarab, *Raportul dintre biserică și națiune în biserica ortodoxă*, în „Tribuna”, 7, nr. 37-38, 1995, p.11.

³⁸ Vlad Georgescu, *op. cit.*, p.73.

³⁹ Refuzul ferm al românilor de a se confunda sufletește cu grecii relevă existența unei conștiințe naționale puternice, observată și de călătorul italian Ipsilanti, care scria că "român și grec nu sunt sinonime, ba încă înfățișează ideea a două popoare cu totul deosebite ca legi, limbă, obiceiuri și situație naturală și politică". (în Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p.379).

⁴⁰ Importanța domnitorului în alegerea ierarhilor este ilustrată clar de instalarea ilegală în anul 1821 a călugărului Meletie în scaunul episcopal de Roman, în locul lui Gherasim, prin voința caimacamului Ștefan Vogoridi și a comandantului turc, "atentat neauzit de grosolan împotriva datinelor și drepturilor Bisericii noastre". (în Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, p.495. Anastasie Iordache, *op. cit.*, p.66., A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p.86).

⁴¹ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p.348.

⁴² Un argument în acest sens îl reprezintă și faptul că domnitorul, ca autoritate supremă în stat, îi scutea pe unii clerici nu doar de datoriile față de stat, ci și de cele față de ierarhii lor. (Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p.349).

⁴³ Un exemplu în acest sens era obiceiul, ce aproape căpătase forță de lege, ca Biserica să-l împrumute cu bani pe domnitor, chiar dacă ea însăși era nevoită să recurgă la un împrumut pentru a obține suma pretinsă, de destule ori nerestituindu-i-se nimic. (în Keith Hitchins, *op. cit.*, p.142., Mircea Păcurariu, *op. cit.*, pp.465, 467, 474, 570).

⁴⁴ De exemplu, Antioh Cantemir îi striga în Divan episcopului Hușilor: „Păpo, ce nu giudeci drept, când îți vin cărțile mele? Ți-oiu rade pletele”, silindu-l să iasă din rândul clericilor înalți, martori ai acestei „nemaipomenite rușini”. (în Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Ed. Ministeriului de Culte, București, 1930, pp.79.80., V. V. Muntean, *op. cit.*, p.442).

⁴⁵ În Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Ed. Ministeriului de Culte, București, 1930, pp.79, 80.

⁴⁶ De exemplu, avându-l în frunte pe mitropolitul Iacov Stamate, clerul moldovean protesta în anul 1794 împotriva deciziei domnitorului Mihai Șuțu ca aceștia să contribuie cu grâu la zaherea, argumentând că niciodată nu mai fusese supus unei astfel de dări. (Keith Hitchins, *op. cit.*, p.60).

⁴⁷ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p.101.

⁴⁸ *Ibidem*, p.101.

⁴⁹ Un exemplu elocvent este cel al fiului de preot Gheorghe Asachi, ajuns agă, așadar mare boier. (A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XI, pp. 246, 247).

⁵⁰ Keith Hitchins, *op. cit.*, pp.56, 57.

⁵¹ Ioan Covercă, *Protopopii în trecutul Bisericii Ortodoxe Române*, în "Glasul Bisericii", an XXI, nr.7-8, 1962, pp.757, 759.

⁵² Între acestea erau beția, jocurile de noroc, camăta, petrecerile în localurile publice, lăcomia, frecventarea cârciumelor, adulterul, desfrăul, căsătoria a doua, etc. (în Ioan Covercă, *op. cit.*, pp.760, 761).

⁵³ Keith Hitchins, *op. cit.*, p.57., Neagu Djuvara, *op. cit.*, p.144.

⁵⁴ Acestea depindeau de voința fiecărui domnitor, putând fi confirmate sau revocate ulterior. Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, ș.a., *Istoria României*, Ed. Enciclopedică, București, 1992, p.256., Stelian Marinescu, *op. cit.*, pp.803-805.

⁵⁵ Stelian Marinescu, *op. cit.*, p.804.

⁵⁶ *Apud* D'Hauterive, în Neagu Djuvara, *op. cit.*, p.146.

⁵⁷ Această practică a apărut în secolul al XVI-lea, domnitorii făcând dările regulate bisericilor străine, astfel că, în anul 1810, 20 de mănăstiri erau neînchinat, în timp ce 37 erau închinat. (în Corneliu Istrati, *op. cit.*, pp.345, 353).

⁵⁸ Astfel de măsuri luaseră, de exemplu, Dimitrie Cantemir și Anastasie Crimca.

⁵⁹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p.46.

⁶⁰ Keith Hitchins, *op. cit.*, p.59. Totuși, abia în secolul al XIX-lea, justiția bisericească și cea laică se despărteau. (Stelian Marinescu, *op. cit.*, p.801).

⁶¹ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, p.384.

⁶² Stelian Marinescu, *op. cit.*, pp.798-800, 804.

- ⁶³ Ei puteau judeca singuri sau cu unii dregători ori boieri, prin hrisovul din anul 1764 Grigore al III-lea Ghica permițându-le împincinaților nemulțumiți de decizie, apelul la Divan. (*Ibidem*, pp.808, 809., Gheorghe Cronț, *Instanțele de judecată ale Bisericii din Țările Române în secolele XIV-XVII*, în „Mitropolia Moldovei și Sucevei”, an LII, nr. 5-6, 1976, pp.348-352).
- ⁶⁴ Pentru aceasta stau mărturie diferite documente, precum cel din 1776 în care episcopul Leon al Romanului îi prezenta domnitorului concluziile cercetării pricinii dintre banul Nicolae Roset și răzeșii din Poșorcani. (în Stelian Marinescu, *op. cit.*, pp.809, 811).
- ⁶⁵ *Ibidem*, pp.805-809.; Gheorghe Cronț, *op. cit.*, p.351.
- ⁶⁶ *Ibidem*, pp.348, 349.
- ⁶⁷ Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p.592.
- ⁶⁸ Keith Hitchins, *op. cit.*, p.55.; Gheorghe Cronț, *op. cit.*, pp.354-359.
- ⁶⁹ Din dosarele păstrate din anii 1827-1832 reiese că dicasteria mitropoliei Moldovei judeca divorțuri, neînțelegeri între soți, procese referitoare la zestre și la moșteniri, pricini ale clericilor sau între aceștia și laici referitoare la probleme ecleziastice, nu și pe cele privind stăpânirile bisericești. (Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p.592); Keith Hitchins, *op. cit.*, p.55.; Stelian Marinescu, *op. cit.*, p.811; Gheorghe Cronț, *op. cit.*, pp.352-354.
- ⁷⁰ O statistică bisericească din anul 1809 arată că în Moldova erau 4195 de preoți parohi și 560 de diaconi, care slujeau în 2215 de biserici de mir. (în Corneliu Istrati, *op. cit.*, p.348).
- ⁷¹ Preotul îl înlocuia și pe medic, un călător francez, Perrier, observând cum “beatitudinea radiază pe fața bolnavului, când, plecat pe o frunte palidă și zbăreită, slujbașul, cu glas dezmiertător și dulcag, debitează făcătoarele-i de minuni molitfe”. Deși se referea la preoții munteni, cu siguranță se putea extinde constatarea și asupra celor moldoveni. (în Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p.527).
- ⁷² Ion Spiru, *op. cit.*, p.524.
- ⁷³ Nicolae Șerbănescu, *50 de ani de la Răscoala din 1907*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an, LXXXV, nr. 3-4, 1957, p.223.; Gheorghe Cronț, *op. cit.*, p.344.
- ⁷⁴ Dumitru Furtună, *op. cit.*, pp.196, 197.
- ⁷⁵ *Ibidem*, p.157.
- ⁷⁶ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p.173.
- ⁷⁷ Dumitru Furtună, *op. cit.*, pp.155, 156.
- ⁷⁸ Deși în privința multor chestiuni se poate remarca diversitatea opiniilor călătorilor străini, uneori chiar diametral opuse, referirile la starea culturală a clerului sunt întotdeauna negative, preoții fiind considerați la unison “ignoranți”, “proști”, “puțin învățați”, “abia cărturari”, “total rămași în urmă” sau inculte”, doar câte o persoană ori două fiind exceptate de la astfel de caracterizări. (în Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, pp. 385, 404, 431, 436, 470, 484, 496).
- ⁷⁹ În Dumitru Furtună, *op. cit.*, p.188.
- ⁸⁰ În anul 1810, la un număr de 796 768 de mireni, locuind în 164 052 de gospodării, existau 4 229 de preoți, 733 de diaconi și 45 de protopopi, ceea ce însemna o familie de clerici la aproape 33 de familii de mireni, în Muntenia numărul celor din urmă fiind de 8662. (în Corneliu Istrati, *op. cit.*, pp.350, 351, 354, 355).
- ⁸¹ Ion Spiru, *op. cit.*, p.513.
- ⁸² Keith Hitchins, *op. cit.*, p.218.
- ⁸³ Ion Spiru, *op. cit.*, pp.518, 519.; Simeon Reli, *op. cit.*, p.95.
- ⁸⁴ Între cei aflați sub stăpânire otomană, românii au fost singurii care nu s-au lăsat deloc islamizați. (Neagu Djuvara, *op. cit.*, p.156).
- ⁸⁵ Faptul se datora lipsei spiritului dogmatic. (în Vlad Georgescu, *op. cit.*, p.137).
- ⁸⁶ Keith Hitchins, *op. cit.*, p.175.
- ⁸⁷ Vlad Georgescu, *op. cit.*, pp. 79, 80.
- ⁸⁸ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Ed. Ministeriului de Culte, București, 1930, p.81.
- ⁸⁹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p.80.
- ⁹⁰ Deși familia lui era de origine română, grecizarea sa ca urmare a șederii la Constantinopol i-a determinat pe unii autori să-l considere ca fiind al doilea mitropolit străin al Moldovei.

- ⁹¹ Patriarhul Procopie fusese sprijinit în demersul său și de domnitorul fanariot Alexandru Mavrocordat Firaris și punea în discuție autonomia Bisericii Moldovei. (A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p.199).
- ⁹² *Ibidem*, p.200.
- ⁹³ Din pricina jafului acestui episcop, "mulți preoți au fugit și alții și-au tăiat părul și s-au făcut țărani", după mărturia unui document., în Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p.470.
- ⁹⁴ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, pp.200, 201.
- ⁹⁵ Constantin Erbiceanu, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei*. Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1888, p.39.
- ⁹⁶ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p.200.
- ⁹⁷ Vlad Georgescu, *op. cit.*, pp.44, 45.
- ⁹⁸ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, p.476., A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. IX, pp.107, 108.
- ⁹⁹ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, ș.a., *op. cit.*, pp.328, 329.
- ¹⁰⁰ La cererea francmasonului Iordache Darie Dărmănescu, viitorul episcop de Roman, Gherasim Clipa, traducea *Taina francmasonilor* a abatelui Prau, simpatizând în mod evident părerea autorului, iar mitropolitul Leon Gheuca aparținea, probabil, acestui cerc. (în Vlad Georgescu, *op.cit.*, pp.28, 64).
- ¹⁰¹ Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini și pînă în zilele noastre*, Ed. Humanitas, București, 1995, pp. 113, 114.
- ¹⁰² Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p.87.
- ¹⁰³ *Ibidem*, pp.172, 173.
- ¹⁰⁴ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, p.44.
- ¹⁰⁵ Anastasie Iordache, *op. cit.*, p.73.
- ¹⁰⁶ Vlad Georgescu, *Istoria românilor de la origini și pînă în zilele noastre*, pp. 114, 115.
- ¹⁰⁷ Anastasie Iordache, *op. cit.*, p.71.
- ¹⁰⁸ Keith Hitchins, *op. cit.*, p.58.
- ¹⁰⁹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. IX, p.69.
- ¹¹⁰ *Ibidem*, vol. XI, pp.16, 17.
- ¹¹¹ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, pp.526, 527.
- ¹¹² Expresie a mitropolitului Veniamin Costache, în Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, p. 129.
- ¹¹³ Texte anonime le reproșau mitropoliților și episcopilor cooperarea cu fanariotii și pretențiile fiscale pe seama săracilor. De exemplu, în *Strigarea norodului Moldovei către boierii privilegiați și către Mitropolitul*, Ionică Tăutul îi invinuia și pe ierarhi de preocuparea pentru propriile interese.(în Keith Hitchins, *op. cit.*, p.166.; Anastasie Iordache, *op. cit.*, p.228, 82).
- ¹¹⁴ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. X, pp.53, 54.
- ¹¹⁵ Keith Hitchins, *op. cit.*, p.31.,
- ¹¹⁶ Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, p.48.
- ¹¹⁷ *Ibidem*, pp.13, 58.
- ¹¹⁸ Considerația aparține cunoscutului cărturar sârb Dositei Obradovici, (în Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p.469).
- ¹¹⁹ Keith Hitchins, *op. cit.*, p.150.
- ¹²⁰ Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, pp.67, 68, 71., Idem, *Istoria românilor de la origini și pînă în zilele noastre*, p.135.
- ¹²¹ Deși pentru Gavril Callimachi atitudinea față de patrie implica o valență morală și politică rezumată în îndemnul "luptați pentru lege și pentru patrie, spre deosebire de scrierile lui Veniamin, pastoralele lui promovau idealul pan-ortodox. (în Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, pp.159, 164, 165.; Keith Hitchins, *op. cit.*, p.151).
- ¹²² Importante pentru înțelegerea viziunii vremii asupra unor probleme fundamentale precum rostul omului sau raportul lui cu Dumnezeu, prefețele cărților, mai ales cele ale lui Leon Gheuca, Iacov Stamate sau Veniamin Costache, ofereau însemnate idei în acest sens., (în Vlad Georgescu, *Ideile politice și iluminismul în Principatele Române 1750-1831*, pp.11, 12).
- ¹²³ Ștefan Lemny, *op. cit.*, p.119
- ¹²⁴ Și alți ierarhi au adoptat o atitudine prudentă față de Revoluția franceză, între ei fiind și mitropolitul Iacov Stamate. (în Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p.184).

- ¹²⁵ Keith Hitchins, *op. cit.*, pp.151, 152., Angela Colin, *Contribuția clerului din Principatele Române la afirmarea școlii naționale în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, vol. XV, București, 2002, pp.192, 193.
- ¹²⁶ Chiar și unii membri ai clerului o adoptaseră, un exemplu fiind episcopul Meletie Brandaburul. (în A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XI, p.44).
- ¹²⁷ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, p.468.
- ¹²⁸ Keith Hitchins, *op. cit.*, p.54.; Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p.417.
- ¹²⁹ A. D. Xenopol, *op. cit.*, vol. XI, p.207.
- ¹³⁰ Anastasie Iordache, *op. cit.*, p.198.
- ¹³¹ *Ibidem*, p.205.
- ¹³² Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, p.528.; Mircea Basarab, *Biserica și statul*, în «Tribuna», 9, nr. 1, 1997, p.7.
- ¹³³ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, p.528.
- ¹³⁴ Decizie contrară canoanelor, ce prevedeau faptul că episcopul este stăpân pe averea Bisericii. (Vezi *Pidalion*, p.100).
- ¹³⁵ Anastasie Iordache, *op. cit.*, pp.311, 312.
- ¹³⁶ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Ed. Junimea, Iași, 2001, p.529.
- ¹³⁷ *Ibidem*, p.533.